

LITOGRAFINS INTRODUKTION I SVERIGE OCH DESS FÖRSTA DECENNIUM

Ulrik Emanuel Mannerhjerta, Sveriges första litografientusiast

1803 fick protokollsekreteraren och musiklehraren Pär Aron Borg privilegium på en nothandel med namnet Musikaliska Magazinet. Mot slutet av samma år fick även den före detta kornetten Ulrik Emanuel Mannerhjerta privilegium på att driva en nothandel. Istället för att konkurrera med varandra blev Mannerhjerta delägare i Musikaliska Magazinet. De var bland annat kommissionärer för Johann Anton André i Offenbach. 1809 upplöstes kompanjonskapet då Mannerhjerta övertog rörelsen medan Borg ägnade sig åt Manillaskolan, som han utvecklade till Sveriges centrala skola för döva och dövstumma barn. Redan 1804 gjorde Mannerhjerta en lång resa i Europa för att anskaffa musikaler till Musikaliska Magazinet. Det var under denna resa som Mannerhjerta lärde känna litografien som framställningsmetod för nottryck.ⁱ 1807 anställdes ett biträde, den då 16-årige Gustaf Adolf Östergren. 1814 inträdde Östergren som delägare i Musikaliska Magazinet för att redan 1816 helt överta företaget liksom det lånebibliotek de båda startat tidigare.

När Borg och Mannerhjerta 1806 ansökte om att också få sälja böcker, fick de avslag med motiveringen att det redan fanns tillräckligt med bokhandlare i Stockholm. När sedan deras efterträdare Österberg 1816 ansökte om samma sak, hade tiderna ändrats. Ansökan avvisades av hovkanslern som onödig med motiveringen att enligt den nya tryckfrihetsförordningen från 1809 hade envar rätt att genom försäljning sprida tryck.

1803 publicerades den sannolikt första artikeln om litografien i Sverige i *Stockholms Posten* N:o 152 den 9 juli 1803 – ”Ny uppfinning”ⁱⁱ:

”Hr. Anton Niedermayr i Regensburg har, efter flera års försök, bragt till fullkomlighet ett sätt att mångfaldiga Musikaliska Noter och Ritningar, som med den största snygghet och riktighet förena den fördel att kunna föryttras till godt pris. Man skrifwer eller tecknar på marmorskifwor med suart bläck af en wiss sammansättning; och så snart skifwan är fullskrifwen, kunna aftryck deraf göras tusentals, som hafwa den fullkomligaste tydlighet och swärta. Noterna likna alldeles de skrifna och ritningarne etsade blad. Wid beggedera undwikes hela arbetet af gravering och etsning jemte de dertill nödiga preparationer samt den så lätt möjliga afwikelsen från originalet. Aftryckningen förrättas lika fort som med kopparplåtar. – Till idkande af detta yrke har hr. Niedermayr, under firma: Georg Heinrich Keyser och Anton Niedemayr, inrättat en Konst-, Musik- och Bokhandel, som försäljer egna förlagsartiklar och mottager beställningar af Nottryckning, Landkartor och andra Ritningar.”

I samma tidning publicerades i N:o 134 den 13 juni 1805 – ”Polyautographie, en ny Uppfinning (Ur en Tysk Tidskrift)”ⁱⁱⁱ:

”*Herrarna Sennfelder* i Augsburg och *André* i Offenbach hafwa sedan flera år ägt den hemligheten, att skrifwa Noter på polerade stenskiwor,

och sedan aftrycka dem, likasom de varit stuckne i koppar eller tenn. De begagnade denna uppfinning, utan att tänka på dess vidare utveckling. Men det war en hr Franz Johannot i Offenbach förbehållit att genom densamma tillämpning på måleri och ritkonst gifwa deråt ett högre värde. Han ritar på polerad marmor eller fin kalksten landskap och figurer. Af dessa stenslifwor kunna tagas lika många, ja flera exemplar än af kopparplåtar, och aftrycken behålla samma lätthet, sanning och finhet som originalritningarne. Dessa tre egenskaper äro just det, hwad man i kopparstick så ogerna saknar.

Johannot kallar sin uppfinning *Polyautographie**). Den är af mångfaldig nytta, hwilken uppfinnaren sjelf någon gång torde närmare detaljera – som t. ex. hwarje målare och ritare kan sjelf rita på dessa skifwor, och ej i ett, utan i tusen exemplar åt framtiden och kanske äfwen åt efterwerlden öfwerlemna sitt *Original*: alla konstens werk skola kunna föröftrats till ett wida bättre pris, hwilken omständighet både för Artisten och Konstälskaren är af den högsta wigt o. s. w.

England har gifwit uppfinnaren ett Patent, och torde snart tillägna sig, om ej honom sjelf, åtminstone hans konst. – Han söker nu att bringa densamma allt mera fullkomlighet, och har ännu ej utgifwit något annat, än ett litet prof för Kännare**), och några ganska vackra mönster till brodering***). Imedlertid kan man hos honom sjelf se de mångfaldigade bewis af hans konst, och det är hans nöje att wisa dem för alla, som derom förstå att komma.

*) Ett swårt ord att öfwersätta. Det skall beteckna konsten att på en gång förfärdiga många originalskrifter eller ritningar.

**) Bifogat till den i Frankfurt utkommande Rheinländische Zeitung.

***)) hwaraf månatligen utkomma twenne Blad hos Bokhandlaren Simon i Frankfurt.”

Mannerhjerta insåg tidigt litografins möjligheter och tog kontakt med André för att förhöra sig om att få lära sig tekniken. 1809 lämnade Mannerhjerta in en ansökan om att få trycka noter litografiskt. Emellertid innehade krigsrådet Olof Åhlström sedan 1788 ett exklusivt privilegium att trycka noter oberoende av teknik. Åhlström hade med all sannolikhet fått kännedom om litografins landvinningar från samma källa som Stockholms Posten 1803 och skyndade sig att i hemlighet ansöka om förlängning av sitt privilegium. Han hann också göra detta innan Stockholms Posten publicerade sin artikel. Åhlströms privilegium förlängdes till 1823.

Okänd, Karl (XIV) Johan, Nationalmuseum. Foto: Jan af Burén

Det var inte bara Mannerhjerta och Åhlström som intresserade sig för den nya grafiska tekniken. Omkring Mannerhjerta samlades en liten krets entusiaster bestående av bergsrådet Gustaf Broling, boktryckaren Per Adolf Granberg och hovmannen och akademiledamoten Carl Edvard Gyldenstolpe. I Nationalmuseum finns en liten litografi med en karikatyr av Karl XIV Johan. Den har påskriften: 1811! Ett bland de första Stentryck i Sverige, ritadt ex tempore af d. v. Lieut. Söderberg på Marmor hos GB. Den löjtnant Söderberg som ligger närmast tillhands var Gustav Söderberg. Haken är bara att han 1811 bara var 12 år. Någon annan kandidat sår inte att finna i arméns rullor. Andra litografier från samma år finns i Kungl. Biblioteket, som bland annat bevarat två motiv utförda af Broling själv, en örn och ett husbygge, båda med texten ”Lithograph. Försök: Febr. 1811. Samma år visade Gyldenstolpe anonymt en litografi på Konstakademiens utställning^{iv}. Bergsmannen Broling var bekant både med Jöns Jacob Berzelius och med Johan Gottlieb Gahn, den senare verksam i Falun. Vid Styggforsen norr om Rättvik finns en märengelskiffer. Berzelius skrev i september 1811 till Gahn och undrade om ”det skulle kunna vara möjligt at få hit några skivfor deraf för att fresta dem till lithographik.” Tanken var att de skulle tryckas i Granbergs tryckeri. I maj nästa år meddelade Berzelius att Granberg hade skickat ett prov på denna märengelskiffer och undrade om Gahn kunde analysera den.^v Granberg fortsatte att vara intresserad av den litografiska tekniken, vilket visas av Lars von Engeströms brev till professorn Jacob Engeström vid Lunds universitet, som berörs längre fram i texten.

Ludwig Fehr, Johan Gottlieb Gahn. Kupferstichkabinett Berlin.

Den som utförligast ägnat sig åt litografins roll för svenskt nottryck var Albert Wiberg.^{vi} Han antog att det var Borgs och Mannerhjerta avsikt att starta ett nottryckeri när Åhlströms privilegium som man antog gick ut 1808. Men Åhlström hade ju redan 1803 i hemlighet fått detta prolongerat på 20 år till. Han hade alltså privilegium på nottryck ända till 1823! Här

stod manufaktursystemet mot tryckfrihetsförordningen. Först 1847 efter skråväsendets avskaffande blev det fritt att öppna rörelse.

Olof Åhlström (1756–1835) hade gjort en mångsidig karriär. Han var från början organist och kompositör och hade varit kronprins Gustav (IV) Adolfs musiklejare. Åhlström invaldes i Musikaliska akademien 1785 och var akademiens direktör 1803–1805. 1779 köpte han en tjänst i Krigskollegium och avancerade med tiden till krigsråd. Åhlström publicerade också åren 1790–1834 tidskriften *Musikaliskt tidsfördrif*. För att skydda sin verksamhet protesterade Åhlström mot Mannerhjertas framställning. Mannerhjerta hade i denna bland annat hänvisat till att Åhlström inte kunde trycka större upplagor med stiltrycket eller stereotyper. Åhlström tillbakavisade detta.

”Om för öfvrigt Stilformarne äro en egendom som kan användas till flere Arbeten, äro Plåtarne det icke mindre: de omstöpas och omgraveras många gånger och äro hwarje gång nya, hwaremot Stilarne, sedan de någon tid blifwit nyttjade, hafwa åtminstone utseende af att vara gamla och förnötte. Wid utgifwandet af Theoretiska arbeten är Stil-Trycket icke heller oundgängligen nödigt, hwilket tyckes vara bevist deraf att Aboten Vogler hos mig låtit trycka åtskillige sådana arbeten, hwarest alla nödige och ovanligt swåra exempel blifwit i Texsten hänwiste till de bilagde Maneliserne utan at någon olägenhet för läsaren derigenom uppkommit eller blifwit anmärkt. Af detta lærer nog tydligen vara bewist at det föreslagne Stil-trycket är hos oss onödigt, och ännu onödigare att införa Lithographien eller Sten-trycket.”

vii

Därmed lyckades han förhindra införandet av den litografiska tekniken till 1818 då regeringen tröttnade på att stödja honom. Mannerhjertas ansökan försvann in i byråkratin, även om vissa instanser var positiva. Musikaliska akademien var mycket emot det, sannolikt beroende på att Åhlström var ledamot i denna. Först 1817 beviljades det, framför allt genom kronprinsens ingripande. Men då hade han inga ekonomiska möjligheter att utnyttja tillståndet. Han hade förköpt sig på import av musikaler från framför allt Peters förlag i Tyskland och det hjälpte inte att han sålde såväl nothandeln som lånebiblioteket, skulderna blev han inte av med.

Maria Charlotta Eberhardt, *Olof Åhlström*. Nationalmuseum. Foto Jan af Burén

Mannerhjerta hade då tagit en förnyad kontakt med André i Offenbach och blev erbjuden att invigas i tekniken för 70 dukater. I själva verket fanns grundläggande kunskaper att inhämta i Rapps bok från 1810, de samma år publicerade artiklarna i *Handelstidningen* och senare i *Inrikes tidningar* samt ett flertal tidskrifter vilka bör ha varit tillgängliga i Sverige. 1818 gav sedan Senefelder själv ut sin *Vollständiges Lehrbuch*. I början av år 1818 hade dessutom de två tyska litograferna Ludwig Fehr och Carl Müller etablerat sig i Stockholm. Men Mannerhjerta gav inte upp. 1819 fick han tillstånd att inrätta ett ”Lithografiskt Tryckeri” samt ett räntefritt lån på 1 000 Rd B^{co} som skulle amorteras med 200 Rd årligen under de fem sista åren.^{viii} Mannerhjerta inrättade sitt tryckeri vid Arsenalsgatan i kvarteret Näckströmmen i huset nr. 6. I husförhörslängden för 1820 framgick det att Mannerhjerta fortfarande hade sitt tryckeri ”under anläggning” men att verksamheten inte påbörjats.^{ix} Men redan innan tryckeriet hade öppnats hade han anställt ritaren Carl Eric Björkman. Verksamheten gick inget vidare. Mannerhjerta var tvungen att begära uppskov med amorteringarna på lånet. I sin skrivelse till Kongl. Maj:t den 6 september 1825 i detta ärende, anförde han att eftersom den litografiska tekniken var alldeles ny var han tvungen att själv lära sig den nya tekniken genom praktiska övningar.^x Det fanns heller inga beprövade vägar att anskaffa nödvändigt material på, inte heller fanns det upplärda yrkesarbetare. Sina assistenter måste han själv lära upp. Han skrev också: ”Tryckprässar skulle efter ritning contrueras, Caligrafer och Tryckare bildas och inöfvas.” Han konstaterade att han likväl lyckats att inom ett år få igång verksamheten, såsom det krävdes i lånevillkoren. ”Men som till Tryckeriets mera lönande bedrivande ett större förråd Schiffer Stenar

erfordrades, än det ringa jag till en början kunde anskaffa, och som dessa skulle införskrifvas från det inre af Tyskland, neml. från Sollenhofen i Grefskapet Pappenheim, så underkastades jag missödet af den långa transporten och rönte missödet att försändningen genom Afsändarens felagtige Dispositioner uteblef nära tvenne år, samt vid den slutliga framkonsten, en större del deraf befunnos söndergångne och obrukbare.”^{xi} Eftersom Mannerhjerta snart inte hade råd att avlöna tryckaren Björkman, måste han se sig om efter annan hjälp. Albert Wiberg förmodade att han därför slog sig ihop med Carl Theodor Löwstädt och 1821 flyttade till dennes tryckeri vid Urvädersgränd. De anmälde sitt gemensamma företag till Hovkanslersämbetet och Stockholms magistrat under namnet Lithografiska Tryckeriet.^{xii} Samarbetet gick inte så bra och Mannerhjerta lämnade det redan efter en månad.^{xiii} Mannerhjerta öppnade på nytt ett eget tryckeri med adressen Squalbergsgatan på Ladugårdslandet, Quarteret Hedenbacken mindre Huset N: 3. Det blev mycket kortlivat.

Ulric Emanuel Mannerhjerta, Annonssblad, omkring 1820. Kungliga biblioteket, Stockholm.

I en skrivelse ingiven den 12 oktober 1829, det år lånet skulle ha varit färdigamorterat, förklarade Mannerhjerta varför han inte kunnat betala lånet och yrkade att lånet skulle efterskänkas. Han hade 1804 fått ett privilegium att öppna en musikhandel under namnet Musikaliska Magazine. ”Den tidens Prohibitio System” tillät honom inte att inrätta ett musiktryckeri och inte heller att sälja böcker. Vinsten förbättrades heller inte av de stigande valutakurserna eftersom han inte kunde låta sina försäljningspriser följa dessa. ”Lithografien hade emellertid blifwit upfunnen och först i Musiktryck begagnad af Herr. Joh: André i Offenbach. Varande i Brevväxling detta ity, erhöll jag löfte om en tillförlitlig beskrifning öfver denna Trycknings Method, hvilken ännu hölls hemlig.” Av denna anledning anhöll Mannerhjerta 1809 om privilegium att inrätta ett litografiskt tryckeri för noter. Visserligen hade krigsrådet och riddaren Olof Åhlström ett privilegium att trycka musikalien, men Mannerhjerta hade hoppats att detta inte skulle hindra införandet av den nya tekniken, vilket ju inte beviljades förrän nio år senare. ”Denna mellantid hade menligt inverkat på min merkantila Ställning,” dels på grund av napoleonkrigen och den stigande kursen, dels för att ”Lithografiens hemlighet var nu häfven, och uppfinnaren som sjelf gifvit den publicitet, hade för enhvar gjort den tillgänglig.” Mannerhjerta beklagade verkligen att han inte förmått uppfylla sina skyldigheter mot statsverket. Han avslutar med ”Och vågar jag slutligen underdånigst tillägga att jag varit den förste som härstädes omförmålt Lithografiens gagn och mångfaldiga användbarhet: att den Konstmethod endast i hufvudstaden”^{xiv}

Mannerhjerta fick sannolikt genom kunglig välvilja en tjänst på Kungl. Teatern som costumier och sina skulder efterskänkta. Han blev också en av pionjärerna i införandet av daguerrotypin i Sverige. 1840 ställde han i Kongl. Museums lokaler tillsammans med arbetskamraten Carl Albert Müller ut bilder fotograferade från Operans fönster med denna teknik.^{xv}

Försök att starta litografiskt tryckeri i Lund

I Kungliga biblioteket förvaras Engeströmska handskriftssamlingen. Lars von Engeström (1751-1826) var utrikesstatsminister 1809-1824. Han var också var kansler för Lunds universitet åren 1809-1810. Av sin morbroder, statssekreteraren M. Benzelstierna, hade han ärvt ett stort bibliotek som tillsammans med hans handskriftssamling 1864 donerades till Kungliga biblioteket av Engeströms sonson kammarherre L.S.E. von Engeström. Ur denna samling har Albert Wiberg lyft fram en brevväxling mellan Lars von Engeström och professor Jonas Albin Engeström (1787-1846).^{xvi} Den senare var professor i fysik och kemi vid Lunds universitet från 1812. Han hade åren innan utnämningen studerat några år vid Köpenhamns universitet. Bara breven från Lund till Stockholm finns bevarade.^{xvii} Den 12 oktober 1815 skrev J. A. Engeström till excellensen von Engelström ett svar på ett brev han fått den 3 september angående förekomsten av märelskiffer i Skåne och att han inte kände till detta. För säkerhets skull hade han gått igenom Anders Jahan Retzius' (1742-1821) samling ”utan att finna ett enda Exemplar, som liknade det nedsända.” Han upplyser om att Marcel de Serres i *Annales de Chimie* s. 72 funnit mineral i närheten av Paris ”som är lika tjenliga till Lithographier som märelskiffer från Sollenhofen.” Engeström hade gjort försök med den täta kalkstenen från Fågelsång. Denna sten hade nackdelen att vara så mörk att det är svårt att se om man skrev med svart tusch på den. Han skulle nu pröva en annan kalksten från Tomarp, som är ljusgrå och något kornigare än stenen från Fågelsång. Han undrar nu om excellensen kunde upplysa om ”huruvida vid tryckningen skall nyttjas méthode en relief eller en creu samt om bläcket är det vanliga nemlⁿ af Gummi-Lacca, Natron, Såpa och Lampsot, så kunde jag på våra serskilda stensorter göra försök, för att utforska deras tjenlighet i detta hänseende.”

I nästa brev till excellensen von Engeström från den 28 december 1815 tackade professor Engeström för den medskickade boken om stentryck och berättade att han givit den till ritmästare Arfwidsson för att han skulle kopiera ritningarna till pressarna. Boken var *Das Geheimnis des Steindrucks* utgiven av Gottlob Heinrich Rapp 1810. Stenen från Tomarp hade samma fel som den från Fågelsång. Den var för mörk. Engeström hade fått ”några exemplar af den pappenheimska Märgel Schiffern, hwilka jag ämna lägga till grund för mina efterspaningar, när väderlek och årstid

det medgifver.” Han trodde nu att han skulle kunna hitta en användbar sten vid Limhamn. ”Arfwidsson var oändligen nöjd med projektet. Han har med mig öfverenskommit, att inom nästa midsommar hafva ett Stenstryckeri anlagt i Lund.” I det följande brevet från den 7 mars 1816 bekräftade Engeström att det var Rapps bok han fått låna. Han hade nu tagit sig friheten att återsända den med professor Tegnér. I sitt senaste brev hade tydligen excellensen von Engeström skrivit om ett projekt som Per Adolf Granberg hade. J.A. Engeström trodde inte att det skulle kunna genomföras. ”Man har i Köpenhamn, om icke flere, åtminstone ett sådant Not-Tryckeri, hvarifrån en ganska stor mängd Musikalier årligen utgå. Lättheten med hvilken Köpenhamnsboarne kunna erhålla, äfven blott till låns, från deras Bibliotheker, de ypperligaste och nyaste Musikaliska arbeten, gör att de båda förr och till ett ringare pris kunna välja sälja sina Noter, hvarföre Tryckeriet här skulle sakna all afsättning. I dess ställe är, efter min tanke, ett Stenstryckeri för Teckningar till Disputations Böcker o. s. v. till en början här det förmånligaste.” Med det sista brevet i denna serie skickade Engeström på excellensens begäran ett prov på nottrycket i Köpenhamn. Dessa fyra brev visar att

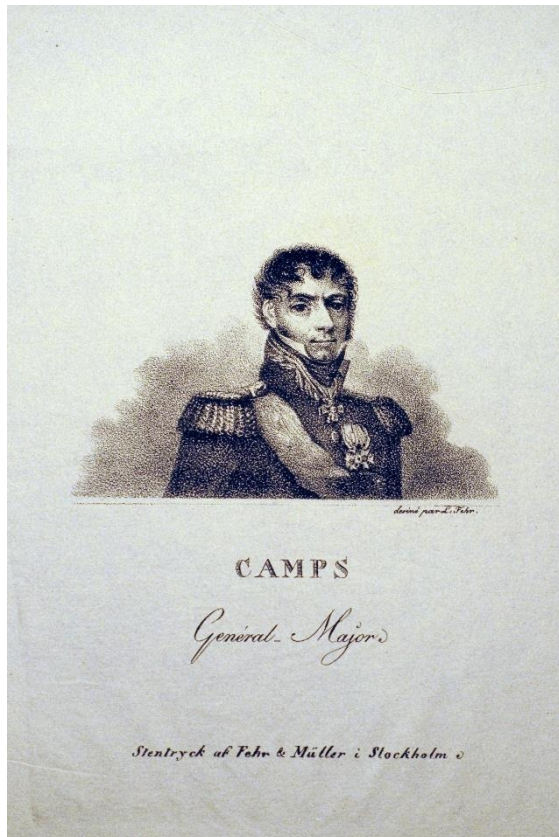
- den litografiska frågan var aktuell i ledande kretsar Stockholm.
- J. A. Engeström hade tillgång till *Annales de Chimie* (som Lavoisier startade 1789 och som 1816 bytte namn till *Annales de Chimie et Physique*)
- kunskapen om litografin fördjupats genom Marcel de Serres’ artiklar i *Annales des Arts et des Manufactures* från 1814 och *Annales de Chimie* 1815
- Rapps *Das Geheimnis der Steindruck* var väl känd i Stockholm, även i hovkretsarna.
- det i Stockholm 1815 fanns tillgång till märengskiffer från Solnhofen.
- det inte bara var Mannerhjerta som ville börja trycka noter litografiskt utan även P. A. Granberg.

Staten inkallar tyska litografer

Mannerhjerta hade verkligen gjort sitt yttersta för att introducera litografin i Sverige. Men det blev istället Ludwig Fehr och Carl Müller som startade Sveriges första litografiska tryckeri. Enligt Wiberg var det kronprins Karl Johan själv och prins Oskar som hade blivit intresserade av litografin. ”På högsta ort önskade man en rik och fri utveckling för den nya konstarten i landet” skrev Wiberg.^{xviii} Det är en händelse som ser ut som en tanke att Karl XIV Johans högra hand Louis de Camp reste till Berlin sommaren 1817 och sedan vistades där till slutet av december. Ärendet var Karl Johans affärer med Preussen. Två år tidigare har ett avtal

upprättats som tillerkände Karl Johan 1 550 000 rdr. De svenska förhandlarna var Carl Axel Löwenhielm och en före detta bankir från Altona, Sigismund Jean Baptiste Dehn. Sedan kom Louis de Camps att bli inblandad i förvaltningen av denna så kallade pommerska fond tillsammans med Dehn. Redan ett år tidigare hade de Camps varit i Berlin i samma ärende.

Ludwig Fehr, *Louis Marie Camps*, 1818. Bernadotteska familjearkivet, Stockholms slott. Foto: Jan af Burén

I Berlin fanns vid denna tid ett litografiskt tryckeri som drevs av Ludwig von Reiche. Denne hade som major lett en frivillig jägarbataljon under det preussiska frihetskriget mot Napoleon i vilket den svenske kronprinsen Karl Johan deltog med svensk trupp. Efter kriget grundade han Lithographisches Institut med de kungliga departementen som kunder. Till detta var också knuten en litografisk skola. Redan 1818 uppgick institutet i den tyska generalstaben och fick 1820 namnet "Königlich Lithographisches Institut am Kriegsministerium".^{xix} Von Reiche drev också ett litografiskt utbildningsinstitut.

I Stockholm var man vid hovet inte okunnig om litografins landvinningar, som ju visat sig i försöken att hitta inhemsk litografisk sten i Skåne 1815. Lars von Engeström som var den som drivit denna fråga, var nu utrikesstatsminister och den som undertecknat de Camps kurirpass. Det är alldeles uppenbart att Louis de Camps tagit kontakt med Ludwig von Reiche och försäkrat sig om de båda litograferna Ludwig Fehrs och

Carl Müllers tjänster. Både två hade börjat sin litografiska verksamhet i Berlin hos Ludwig von Reiche. Ludwig Fehr hos Reiche gett ut en litografi föreställande en lind efter en teckning av den populära Johann Philip Hackert.

Ludwig Fehr, *Lind*. Nationalmuseum.

1818 utförde Fehr ett porträtt av Johann Gottlieb Gahn som avled den 8 december 1818. På porträttet anges Gahns levnadsår på svenska. Det måste därför ha utförts i Köpenhamn där Fehr verkade vid denna tid eller tidigt i Sverige. Men då borde det ha angetts att porträttet tryckts av Fehr & Müller.

Carl Müller reste till Stockholm över Köpenhamn och där hämtat upp Fehr. Den 27 december 1817 anlände Friedrich Ludvig Fehr, Carl Müller och Fehrs son Gottlieb Louis till Stockholm. De fick sina resekostnader ersatta av kronprinsen själv. Redan den 31 december 1817 antecknades i Karl Johans räkenskaper att 200 Rdr Banco betalats ”pr frais de voyage des lithographes.”^{xx} De hyrde en lägenhet i huset N:o 5 i kvarteret Norrebro på västra delen av Helgeandsholmen där de bodde och där de öppnade sitt tryckeri i april 1818 med två pressar. Även lärlingen Abraham Levin och pigan Sara Mattsdotter ingick i hushållet.^{xxi} Fehr och Müller startade officiellt sin verksamhet i april 1818. Musikforskaren Albert Wiberg ansåg att ägarna till Fehr & Müllers tryckeri i själva verket var Karl Johan och hans son Oskar. Ludwig Fehr slutade redan efter ett år och öppnade en tid senare en litografisk anstalt i Kristiania, som Oslo då kallades.

Deux Marches composées pour les Funeraillles de feu Sa Majesté le Roi Charles XIII. Litografi tryckt av Fehr & Müller, Bernadottebiblioteket, Stockholms slott.

Fehr & Müller startade sin verksamhet redan i april 1818 med en sorgmarsch till Karl XIII:s begravning komponerad av kronprinsen Oskar (I) och utgiven av Ulrik Emanuel Mannerhjerta. När Kommerskollegium på Kungl. Maj:ts order inhämtade Musikaliska akademiens synpunkter skrev denna att Åhlströms musiktryck var efterblivet. När Åhlström anförde tvivel på att andra inom landet verksamma tryckare kunde trycka noter av god kvalitet beställde Mannerhjerta, sannolikt på kunglig befallning, ett prov på litografiskt nottryck från Fehr & Müller. Det består av titel- och notsida till *Variations pour le pianoforte sur un air de l'opera Die Schweizerfamilie*.^{xxii} En av de första litografierna som trycktes var en litografisk version av François Gérards målning av Bernadotte. Fehrs närmsta förlaga var Christian Forsells kopparstick efter Gérard. För detta kopparstick hade Karl Johan betalt 15 000 fr. Han beställde senare vid flera tillfällen nya upplagor av litografien.^{xxiii}

Ludwig Fehr efter François Gérard/Christian Forsell, *Karl XIV Johan*. Nationalmuseum.

Den 1 maj 1819 övertog Müller rörelsen som sedan drevs under namnet C. Müller. Också sedan Fehr 1819 lämnat samarbetet var musikalien en viktig del av produktionen. Tidpunkten för Müllers övertagande kan relativt säkert fastställas bland annat genom de i april 1819 av Fehr & Müller utgivna noterna till *Sex Svenska Folkvisor, satta för Guitarre af Wilhelm Hildebrand* enligt annons i Stockholms Dagligt Allehanda N:o 85 den 15 april 1819. I samma tidning N:o 112 annonserade C. Müller noterna till *Den gamla Swensken. Folkvisa med accompagnement af Fortepiano*. Mellan dessa datum har alltså övertagandet skett. Wiberg anser att de båda litograferna enbart varit lönearbetare i det av det kungliga konsortiet ägda tryckeriet. När Carl Müller övertog rörelsen blev han ensam ägare. Genom att gå igenom Stockholmspressens annonser har Wiberg påvisat en mycket omfattande litografisk musikalieutgivning redan under de första åren av Fehrs och Müllers verksamhet. Förutom musikalien trycktes försättsblad till böcker, bilder i reproduktion och i original av svenska konstnärer. Redan i februari kungjordes i pressen att från Stenstryckeriet utkommit ett porträtt av kronprinsessan Josefina som erbjöds för 2 Rdr Banco. Hösten 1819 utkom en serie utsikter över Stockholm litograferade av Fredrik Emanuel Werner (1780-1832). Allmänheten erbjöds att subscribera på serien. Varje blad skulle då kosta 24 Skilling Banco. Om man istället valde att köpa dem styckvis kostade de 32 Skilling Banco. Werner var sedan 1805 konduktör vid Kongl. Museum. På konstakademiens utställningar hade han framträtt som landskapsmålare. Enligt Karl XIV Johans räkenskaper köpte kungen själv flera av Werners blad.

Fredrik Emanuel Werner, *Utsikt mot Kastellholmen och Skeppsholmen från Skansenberget*.
Nationalmuseum.

Carl Müllers stenstryckeri blev snabbt det ledande företaget av musiktryck medan Åhlströms tryckeri förde en alltmer tynande tillvaro. Stenstryckeriets verksamhet inom musiktrycket recenserades i *Nya Extra Posten* november 1819^{xxiv}:

”Sedan Lithografien hos oss infördes och Musiktryckningen blev oberoende af det uteslutande Privilegium, som förut så tungt hvilade deröfver, har Musikaliska Litteraturen blifvit riktad med flera alster, som troligen i annat fall icke tillvarit.” ... ”Då, från det Kongl. Priviligierade Nottryckeriet, sällan annat utkom, än de årliga 30 Numror Musikaliskt Tidsfördrif, i det bekanta lilla formatet, hafva vi dock nu sedan sistledne år, eller från Maj 1818 till innevarande tid, en liten Katalog af flere Verk att anmäla, hvaraf de flesta äro Original-Compositioner.”

13 kompositioner listades, huvudsakligen avsedda för sång med piano- eller gitarrackompanjemang. De sju första var tryckta hos Fehr & Müller,

de senare av C. Müller. Övergången sker mellan de sex numren av *Musikalisk Journal*, utgiven av Franz Berwald, och *Den Gamle Svensken. En Folkvisa*. Recensenten berörde trycket hos *Pieces Choieses, tirées des Ballets plus goutés donnés au grand Opera de Stockholm, arrangées pour le Piano Forte*. ”Notskriften i detta häfte är af en säker och öfvad hand, och röjer icke de Musikaliska fel, som någon gång, fömärkts i de från Stentryckeiet utkomna arbeten. Deremot är sjelfva tryckningen på flera ställen vårdslösad.” Här instämmer recensenten i den kritik som riktades mot Boijes *Konst- och Nyhetsmagasin för Medborgare af alla Klasser* och inte minst av Fredrik Boije själv när han meddelade att han även skulle publicera koppargrafik.^{xxv} I sin anmälan av den tredje årgången 1821 skrev Boije: ”Den täflan emellan flera lithographiska Pressar inom Stockholm, som billigt bort förmodas redan vid Andra Årgångens början, har hitintills icke ägt rum, och ehuru Redactionen berott af den enda som kunnat lemna aftryck, hvilka genom flera biomständigheter likväl icke alltid svarat til ändamålet förmodar hon dock at fullkomligheten hafva ersatt denna brist genom iblandandet af kopparplåtar i flera färger och manér” De fjärde och femte årgångarna saknade litografier. Men när tidskriften bytte namn till *Magasin för Konst, Nyheter och Mode* togs Müller till nåder igen. Att Boije från början verkligen var entusiastisk för litografin visades av att han i tre nummer av andra årgången publicerade ett sammandrag av Senefelders då helt nyutgivna *Lehrbuch*. De inleds med orden: ”Det torde tilhöra oss, som varit de förste i Sverige, hvilka begagnat Stentryckets uppfinning til ett större arbetes utgifvande, at ändteligen meddela våra läsare något omständligt öfver denna nya konst, och sedan vi nu äga uppfinnarens eget utgifvna verk derom, äro vi i tilfälle at göra det med den säkerhet som fordras, för at icke missleda dem.”

Ludwig Fehr, *Fredrik Boije af Gennäs*, Nationalmuseum.

I den första årgången av denna tidskrift publicerade Boije 48 planscher. Av dessa var 44 litografier. Inför andra årgången 1819 skrev Boije: ”Allmänheten har begärt fortsättningen af detta arbete, och vi äro i tilfälle at kunna utgifva denna Andra Årgång, som til plan och redaction blir lika med första året. Kanske torde vi fördrista oss at lofva, med samma mångfald i ämnen, en större correction i aftrycket, sedan Stentryckeriet hos oss hunnit en högre grad af fullkomlighet och äfven flere pressar samt flere Svenska tecknare äro at tilgå, hvarigenom väsendtliga hinder, som i början försvårat verkets utgifvande, äro undanröjde.” Även i andra årgången trycktes litografierna ”Uti C. Müllers Stentryckeri”. Trycket är något sämre, mindre valörrikt och kladdigare än föregående. Av de 48 planscherna var endast en utförd från kopparplåt. I den tredje årgången var bara 16 av de 48 planscherna utförda i stentryck, i den fjärde endast två

och i den femte ingen alls. Inför den femte årgången 1822 skrev Boije varför han inte publicerat så många porträtt: ”Vid verkets utgivande i början, då Stentrycket beräknades såsom användbart, hoppades man med mera lätthet och mindre kostnad kunna meddela Porträtt; men sedan erfarenheten visat at Plancher i Stentryck blefvo dyrare och framför allt aftrycken osäkrare i godhet och konstfordringar, hvarföre numera alla Plancher i vårt Magasin graveras i koppar, så torde Läsarne finna deri en ursäkt för oss at vi, vid fortsättandet af verket, ännu måste inskränka Porträttens antal til färre än hvad de önskat.” Redan från början är det litografiska handlaget växlande. Påfallande ofta har tryckaren använt en rivare som var bredare än den använda stenen. Genom att tryckarket är fuktigt ser man då stenens kanter, precis som i koppartryck. Detta kan undvikas genom att använda rivare som är lika bred som stenen eller något smalare. Man kan också se att stenkanterna många gånger är ojämna därför att stenar som spruckit i delar använts. Eftersom stentryckeriet redan från början 1818 levererat fullgoda tryck kan man bara spekulera över att just Boijes tidskrift råkat illa ut.

Lars Jakob von Röök, *Finspong*.

Verso: Fredrik Boije, Modeplansch, *Kvinna i klänning, hatt/bahytt och parasoll*, Nationalmuseum Stockholm.

Förutom alla musikalier som Müller tryckte var hans tryckeri framgångsrikt i att få uppdrag från musikaliska tidskrifter. Redan nämnd är Franz Berwalds *Musikalisk Journal*, som kom ut med med sju nummer 1819. Varje nummer omfattade 16 sidor. Det var inte en tidskrift om musik utan en tidskrift med musik. Omkring hälften av de publicerade musikstyckena hade Berwald skrivit själv. Efterföljaren *Journal de musique* utkom i samma omfång med fyra nummer under 1820. *Musik Journal för Damer* gavs ut av Lauritz Westerberg med fyra nummer omfattande hela 64 sidor under 1820-21. Ytterligare en musikalisk tidskrift trycktes av Müller, *Musikaliskt Allehanda*. Den gavs ut av Anders Cederström som veckotidskrift under 1823 med 52 nummer omfattande fyra sidor med sång- och pianostycken. Nästa musiktidskrift som Müller tryckte var *Amphion. Musikalisk Tidskrift*, vilken gavs ut av kammarmusikern J. G. Zetterström. Den kom ut med endast ett nummer 1824. Därefter fick Carl Müller själv för sig att ge ett en musiktidskrift, *Orpheus*. Den utkom en gång i veckan. Müller gav ut 26 nummer innan han lade ned projektet.^{xxvi}

Redan de tidigaste proven på litografiska bilder som de kungliga porträtten efter Fredrik Westin och de nämnda utsikterna från Stockholm av Fredrik Werner visade en god tryckmässig kvalitet. Under hela 1820-talet utförde Müllers tryckeri åtskilliga litografier åt konstnärer. Ett tidigt

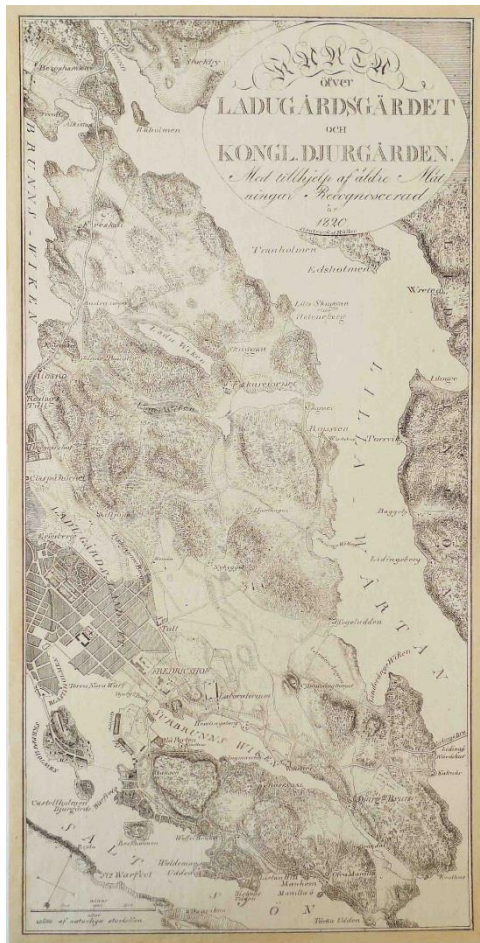
verk innan samarbetet med Ludwig Fehr upphörde var dennes litografi av en flyende hjort, tillägnat kronprinsen.

Ludwig Fehr, *Flyende hjort*. Nationalmuseum, Stockholm

Karl XIV Johan besteg den svenska tronen den 5 februari 1818 och Fehr & Müller startade sin verksamhet i april detta år. Därför bör rimligen kronprins Oskar (I) ha avsetts. Senefelders *Lehrbuch* kom snabbt till Sverige vilket bland annat visas av Carl Müllers tolkning av en apoteos till litografin ur den franska upplagan från 1819.

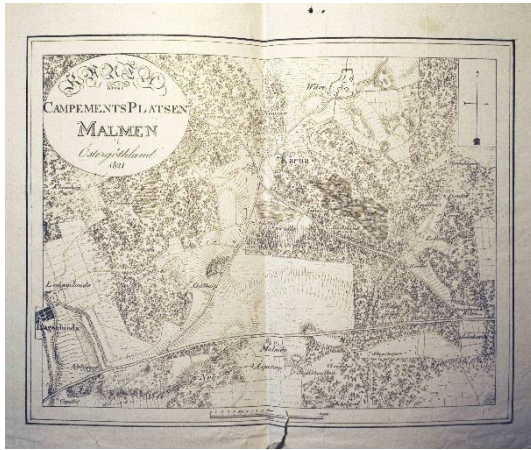
Carl Müller efter Nicolas-Henri Jacob, *Sten-Tryckerikonsten*. Nationalmuseum.

Den litografiska tekniken lämpade sig mycket väl för framställning av kartor. När Senefelder fick en statlig anställning var det just vid en inrättning vars uppdrag det var att framställa kartor. Redan år 1820 tryckte Carl Müller en karta över "Ladugårdsgärdet och Kongl. Djurgården". Originalen var framställt av Fältmätningsskåren, inrättad 1805. Skårens uppgift var att framställa militära kartor över Sverige. Här utbildades officerare till att uppmäta, rita och gravera kartor. Längre framställdes kartor genom koppargravyr. Men den framgångsrika litografiska kartframställningen i München kan inte ha varit obekant i Stockholm. De kartor som Carl Müller tryckte var ritade av officerare, sannolikt också graverade av specialutbildade officerare. Kartorna ritades först i blyerts, varefter denna teckning fylldes i med svart tusch. Därefter överfördes de med hjälp överföringspapper till tryckunderlaget, här en särskilt hård litografisk sten, i vilken kartan graverades. I de senare momenten måste Müller aktivt deltagit för att därefter trycka kartan. Att Müller fick i uppdrag att trycka en karta över Djurgården har säkert samband med att denna då som nu disponeres av kungen.

Carl Müller, *Karta öfver Ladugårdsgärdet och Kungl. Djurgården*, Krigsarkivet. Foto Jan af Burén.

I Bernadotteska familjearkivet finns en karta bevarad ”öfver Campaments- Platsen Malmen i Östergöthland” från 1821. Eftersom Carl Müller vid denna tid var den enda kompetenta litografen i Sverige, måste det varit han som tryckt denna. Den visar att redan från början var Müllers kungliga uppdragsgivare intresserade av litografin för att trycka militära kartor. Malmslätt var en gammal militär övningsplats sedan 1600-talet. I början på 1800-talet uppfördes fasta byggnader fört militärt bruk. På kartan syns ett sjukhus vid Sjövalla. I övre delen av kartan ligger Kärna kyrka, nu belägen i utkanten av samhället Malmslätt.

Carl Müller, Karta över övningsfältet Malmen i Östergötland 1821. Bernadotteska familjearkivet, General de Camps papper. Kungl. Slottet. Foto Jan af Burén.

Müller utvecklade sitt tryckeri mot alltmer avancerade produkter. Han började experimentera med zinklitografi. Müller samarbetade tidigt med militären och tryckte en hel del kartor. I tidskriften *Heimdall* kunde man den 1 maj 1830 läsa följande: ”Uti underd. ansökning till Kongl. Maj:t har Stentryckaren C. Müller begärt ett låne-understöd af 4000 R:dr B:co af Manufactur-Discont-Fonden, i och för en ny uppfinning, att trycka på *zink-plåtar*, i stället för på stenskifvor. Ritningen sker med kemiskt tusch på dertill preparerad papper, och transporteras sedan på zink-plåten. Af en sådan plåt kan man erhålla mer än 1000 aftryck, lika original-skriften. Denna uppfinning af en nyare tid, är i synnerhet tjenlig att användas till skrivelser, musikalier, tabeller och lätta teckningar.”^{xxvii} Då hade Müller i april 1830 hos Kungl. Maj:t ansökt om ett lån ur manufaktur-diskontfonden för uppfinningars exploatering.^{xxviii} I sin ansökan uppgav han att han studerat och arbetat i München. Hos vilken stentryckare han där fick sin utbildning skrev han inte. Efter studierna i München anställdes han på Lithographiska Institutet i Berlin, som drevs av majoren von Reiche. Därifrån hade han blivit kallad till Sverige av general De Camps för att etablera ett litografiskt tryckeri i Stockholm.^{xxix} Oblygt påstod Müller att han var den förste som utövade den litografiska konsten i Sverige. Han nämnde ingenstans i sin skrivelse Ludwig Fehr. Müller förestod tryckeriet till 1819 (då Fehr lämnade Stockholm). Det indikerar att Wiberg har rätt i sitt antagande att det var Karl XIV Johan och kronprins Oskar som ägde tryckeriet. Genom vänners hjälp kunde han 1819 överta tryckeriet och utveckla detta. Visserligen skrev Müller att ”jag ägde väl någon kännedom, innan jag till Sverige inkom, det Zink skulle, med någon blandning, kunna valsas till plåtar och användas i stället för stenskifvor. Men det var överstelöjtnanten Carpelan ” som sjelf sökt att häri vinna någon fullkomligare insigt” som fäste Müllers uppmärksamhet på zinkens möjliga användande inom litografien. Wilhelm Carpelan hade förtjänstfullt deltagit i det finska kriget 1809. Efter freden hade han anställts inom fältmätningsskåren. Han deltog både i fälttåget i Pommern

och i anfallet mot Norge. 1814 medföljde han som adjutant riksståthållaren Hans Henrik von Essen till Norge. Under sina många resor i Norge tecknade han de landskapsutsikter som kom att ligga till grund för planschverket *Voyage Pittoresque aux Alpes Norvégiennes*. Det gavs ut mellan 1821 och 1823 i tre häften med sammanlagt 24 utsikter, tre vinjetter samt bifogad text på svenska och franska. En upplaga kolorerades i Stockholm av F. E. Werner. Planscherna utfördes i akvatintetsning till stor del av Carpelan själv.^{xxx} 1823 utnämndes Carpelan till överstelöjtnant. 1826 fick han i uppdrag att gravera generalstabskartan i skala 1:100 000. Han blev också styresman för ingenjörskårens graveringskontor. Carpelans intresse för litografin var säkert inte oegennyttigt utan han måste ha insett den militära nyttan. Att Müller verkligen lyckades framställa zinklitografier visas av den av honom tryckta landskapbilden tecknad av generalen Johan Peter Lefrén (1784-1862) född i Åbo och utbildad till fältmätningsofficer på Karlberg. Han var en mångsidig militär, känd för sina föreläsningar om krigsvetenskapen. Lefrén var en skicklig tecknare. Bilden publicerades Boijes Magasin maj 1830.^{xxxi} Boije skrev att ”Stentryckaren Hr Carl Müller i Stockholm, är hitintils den ende som befattar sig med Zinktryck, och håller hemligheten deraf ännu hemlig, ehuru den i Tyskland redan är mera allmänt känd.” Boije var rätt utförlig i sin presentation av zinklitografin:

”Allt sedan Lithographiens upptäckt, hafva åtskilliga försök blifvit gjorda at, med behållande af sjefva hufvud-proceduren, betjena sig af något annat ämne til den jemna ytan at rita på, än den så kallade Solenhofer-sten; så har man t. ex försökt begagna dertil porslins-plåtar, et slags prepareradt papp, m. m., men af alla försök hafva Zinkplåtar gifvit de bästa resultat, och till pennritningar och skrift äro de ganska användbara. – De äro mindre kostsamma, mindre tunga och intaga en tjugonedel mindre rum än stenen, hvadan de til alla ambulenta Stentryckerier, såsom i fält, med största fördel kunna begagnas. – Som det nu likväl med olägenheter och fordrar en större öfvning at rita på sjelva Zinkplåten, oansedt svårigheten at all skrift måste skrivas baklänges, har man funnit, at ritningar på papper kunna fördelaktigare än hvad hitintils låtit sig göra på sten, transporteras ifrån papperet och fästas på Zinkplåten, och deraf sedermera på vanligt sätt tagas så många aftryck man behagar. (Papperet, på hvilket man ritat måste förut vara prepareradt, som vi tro, med något corrosivt ämne, och til bläck begagnar man sig af det vanliga Lithografiska.)

Närlagda Landskap visar et försök af en ritning med penna på papper och sedermera derifrån transporterad på Zinkplåt, hvaraf 600 aftryck blifvit tagna, ”.....”Hvad nu sjelfva aftrycket angår, så vidlåda det ännu några små ofullkomligheter, hvilka äro oskiljaktiga ifrån alla nya försök, och innan man blir bekant med små hjälpredor och förbättringar vid handarbetet, hvarvid isynnerhet et eget slags press vid transporteringen ifrån papperet på Zinkplåten, torde intaga första rummet.”^{xxxii}

Johan Peter Lefrén, *Ett landskap, aftryck ifrån Zinkplåt*. Illustration i *Magasin för Konst, Nyheter och Moder*, Nr 5, 1830. Zinklitografi. Konstbiblioteket, Nationalmuseum.

Müller behövde investera i ett valsverk för framställning av zinkplåt och en valspress och behövde därför låna 4 000 riksdaler banco. Han fick rekommendationer av Fredrik Boije, koppartickaren Christian Forsell, generalen Johan Peter Lefrén, överstelöjtnanten Wilhelm Maximilian Carpelan och Carl af Forsell. Den senare var från början sjöofficer men

övergick till sjökartarkivet. Han utnämndes 1824 till överdirektör för lantmäteriet. Det var alltså en inflytelserik skara som kunde intyga Müllers förmåga att trycka zinklitografier.

Finansexpeditionen remitterade ärendet till Kommerskollegium för utlåtande. Kommerskollegium hade inhämtat yttrande från Teknologiska institutet som upplyst om att bruket att använda zinkplåtar istället för sten varit känt i över 12 års tid och dessutom varit känt i litteraturen. I konceptboken för utgående skrivelser från Teknologiska institutet 1830 skrev institutets rektor Gustaf Magnus Schwartz att han besökt Müllers tryckeri och där sett hans från Tyskland importerade förråd av zinkplåtar, sammanlagt 38 kvadratfot (omkring 3,5 m²) till ett värde av 100 Rdr Banco. Müller ansåg att han behövde tio gånger så mycket plåt som dessutom borde vara tjockare än den plåt han nu hade fått. Därutöver behövde han en ”en större sort Walspress af Tackjern, sådan den oundgängligen fordras till så kalladt öfvertryck på Zinkplåtar, skall, efter Müllers beräkning, uppgå till 1500 Rdr, och den öfriga nya och förbättrade redskapen för ett större Zinktryckeri kostar vid pass 500 Rdr.”^{xxxiii} Schwartz korta kommentar är den enda kända beskrivningen från Müllers tryckeri och hans intryck var att ”den flit och ordning, hvarföre H^t Müller är känd, och den fleråriga erfarenhet han äger i sitt yrke, tyckes också utgöra en tillräcklig borgen, att det förlagslån, hvarom han i underdånighet anhållit, blifver med den nytta och varsamhet användt, att det kan ordentligen återbetalas.”

I kommerskollegiums referat av Teknologiska institutets slutliga skrivelse framkom ”att Zinkplåtar sällan erhållits af den täthet och öfriga beskaffenhet som fordras för dess begagnande till ofvannämnde ändamål, till dess för några år sedan man i Preussen upptäckt de omständigheter af hvilka frambringandet af till lithographiskt tryck tjenliga plåtar bereds och sådane i följd deraf kunnat erhållas i handel; att i Sverige liksom i de flesta andra länder ifrågavarande konst varit utöfvad blott af några få Konstluskare dem från Tyskland och Frankrike medfört en och annan dertill tjenlig plåt; men genom att en hit anländ utlänning, den är närmare bekant med Zinktryckningen, icke allenast fullständigare upplysningar, utan äfven anvisning, hvarifrån Zinkplåtar kunna förskrifvas, blifvit Sökanden och flere andra meddelade; att, huruwäl de aftryck från Zinkplåtar, Müller såsom prof bilagt sin ansökning, icke äga den nitiditet.^{xxxiv} hvartill man utrikes kommit, samt, enligt Institutets tanka, ett genom ett så kalladt öfvertryck eller kopiering från papper gjort Zinktryck, icke kan uppnå den fullkomlighet, som egentligt Stentryck, vare likwäl Zinktrycket, genom den skyndsamhet och billighet, genom det kan verkställas, icke dess mindre ganska nyttigt och egnade sig till ett mer expeditivt bruk, som man icke kan göra af Kopparn; att det syntes Institutet vara ganska nyttigt, om genom det af Müller tänkte understöd,

de hinder, som hittills rått ett allmännare begagnande af en högst nyttig Konst, blefve så fort ske kunde undanröjde.”

Kommerskollegii utlåtande är intressant eftersom där visas att

- i Technologiska institutet fanns personer med god kunskap om den litografiska tekniken.
- att användningen av zinkplåtar för litografiskt bruk varit känt sedan 1818 och varit känt i litteraturen.^{xxxv}
- det var i Preussen som en lämplig zinklegering för zinktryck först framställdes.
- utmärkta zinkplåtar kunde importeras från Tyskland.
- en besökande utlänning med kännedom om zinktrycksförfarandet spridd denna kunskap till flera i Sverige verksamma litografer och stentryckare och varifrån zinkplåt kunde beställas.

Müller äskade 1 000 Rdr Banco för anskaffande av zinkplåtar och 2 000 Rdr Banco för anskaffandet av ”en större fast Valspress af Tackjern och ofrige förbättrade Redskap”. Därutöver äskade han också 1 000 Rdr Banco för tryckt och otryckt papper. Kommerskollegium ansåg att summan 4 000 Rdr Banco var väl högt tilltagen. Dessutom var zinktrycket ingalunda okänt i Sverige och användes till och med av en och annan litograf. Men Müller var ovedersägligen den första verksamma litografen i Sverige och dessutom ”för närvarande är den ende, som egentligen och i någon större scala, utöfvar den nu ifrågavarande konstförbättringen att trycka på Zinkplåtar.” Då Müller inte tidigare fått något understöd från det allmänna föreslog Kommerskollegium att Müller skulle få 3 000 Rdr Banco. De 1000 rdr för papper ansåg inte kollegiet borde ingå i förslagssumman. Müller beviljades ett lån på 3 000 Rdr Banco.

Karta öfver Krighs Theatern uti Pohlen Sammandragen År 1831, Akvarellerad zinklitografi, 1831.Nationalmuseum..^{xxxvi}

Den nya pressen skulle tillverkas av Motala verkstad. Sveriges första moderna verkstadsföretag började sin verksamhet 1822 som en del av Göta kanalbolag. Det stöddes mycket aktivt av kungahuset. I bolagets årsberättelse för verksamhetsåret 1828 fanns bifogat en plan över dess framtida verksamhet och vad det kunde tänkas producera, ”Förteckning å Machiner, eller Machinerier, som kunna göras eller tillverkas, om den föreslagne verkstaden blifwer uppsatt” författad 1823 av bolagets tekniska chef, engelsmannen Danial Fraser. Här kunde man bland annat läsa att det kunde åta sig att tillverka ”Tryckpressar af alla slag och efter den förbättrade planen”.^{xxxvii} Därför är det kanske inte så förvånande att Müller 1829 vände sig till detta relativt nystartade företag för att låta detta tillverka sin nya press för zinklitografier. I det I två modellböcker finns sex uppgifter om Möllers planerade press.^{xxxviii} Den första modellboken

tar upp tillverkade detaljer till maskiner. Efter två inrättades modellverkstaden. Det ser ut som att tillverkningsprocessen började med att några viktiga delar tillverkas som modeller, innan de godkändes av kunden för utförande. Modellerna är numrerade från 1 och så vidare från 1826. Numreringen sätts två olika kolumner, den första för gjutna delar, den andra för smidda delar. I modelverkstaden gjordes ett antal modeller av detaljer till Carl Müllers "Präsmachin" för tryckning av litografiska zinkplåtar, en bricka, en plåt, två pressplåtar, fyra dubbla lager, en 15 kuggars trilla [ett slags kugghjul], ett tunt lager 2 1/4 tum och ett 1 3/4 tum och ett lager. Åtminstone någon av plåtarna bör ha varit på zinkplåtar.

I huvudboken för räkenskaperna från 1829 finns antecknat en fordran på Stentryckaren Carl Müller om 66 riksdaler och 32 skilling. Den återkommer de följande åren och avskrevs väl så småningom. Det är alltså klart att Müller redan 1829 planerade den nya pressen.

Ur Motala verkstads modellbok 1826-1873. Foto Jan af Burén

Nu inträffade den svenska litografihistoriens största gåta. Den 23 oktober 1830 avreste Müller till Motala för att slutföra beställningen av en ny press för zinkplåtar på Motala verkstad. Efter åtta-tio dagar skulle han vara tillbaka i Stockholm. Men han återvände aldrig. Det har antagits att han rymde men mot det talar att han inte lyft lånet före avfärden. En annan förklaring, som Wiberg anförde, är att Müller råkade ut för en olycka. Troligast är dock att han rymde ur riket, som en följd av han inte kunde betala sina skulder. Till slut inlämnade kommissarien Anders Fredrik Mårtensson en konkursansökan den 31 december 1830 till Stockholms rådhusrätt.^{xxxix} Han hade den 27 augusti detta år lånat 600 Rdr banco mot 6% ränta till Müller. I sin ansökan skrev Mårtensson att Müller av överståthållarämbetet den 11 oktober fått tillstånd att resa till Norrköping och andra inrikes orter. Den 23 samma månad avreste han med ångfartyget Ellida till Nyköping "och alltsedan, icke lemnat minsta underrättelse om hvarest han sig uppehåller." Befälhavaren på ångskonerten Ellida intygade

att Carl Müller reste som passagerare med fartyget den 23 oktober 1830 "för att besöka Motala mecaniska Werkstad". Ellida var ett för tiden mycket modernt fartyg, byggt i Nyköping 1827 med en 36 hästkrafters ångmaskin från Samuel Owens verkstad i Stockholm. Hon var en hjuldriven ångskonert omkring 28 meter lång och 5 meter bred med träskrov. Ellida trafikerade vid denna tid rutten Stockholm-Nyköping-Västervik. Fartygets kapten var Axel von Knorring.

Müllers fru Sophie intygade följande: "Min Man Stentryckaren Carl Müller afreste från Stockholm Lördagen d: 23 october innevarande År för att uti Motala som han mig meddelade derstädes beställa en större Präss för sitt tryckeri och vid afresan sade att han innan åtta högst tio dagar skulle återkomma och har jag sedan hans bortresa icke från honom haft den minsta underrättelse och hvad mig vetterligt är har han ej heller till nagon vän eller bekant gifvit minsta underrättelse om sitt vistande eller uppehåll hvilket jag på Herr Commissarien Mårtenssons begäran får meddela Stockholm d:29 december 1830."

32 borgenärer infann sig i rätten. Bland dessa fanns kronokommissarien assessor Carl Rolander som företrädde fyra frånvarande borgenärer, ett antal handlare, kryddkrämare, kramhandlare, skraddare samt friherren Axel von Knorring (för ett slaktat svin), stadsåldermannen Pehr Winbladh, bokhandlaren Emanuel Bruzelius (för sålda böcker), fabrikören C. G. Richter, fabrikören Anders Scholtz. En skuld till färgaren Johan Jacob Lorentzi på 133 Rdr banco 12 skilling berodde på att Müller köpt papper och notpapper av denne. Även av kryddkrämaren Gustaf Tideström hade Müller köpt papper för 846 Rdr Banco. Den 1 mars 1830 fick Müller låna 400 Rdr banco på sex månader av Rikets Ständers Banco-Discont-Verk. De som gick i borgen för detta lån var hovskräddaren C. Weding och Hattmakaren C. J. Lorentzi. Den 18 mars fick Müller låna ännu 400 Rdr banco.

Den 18 juli 1831 begärde Sophie Müller boskillnad så att hon och hennes tre oförsörjda barn inte måtte tyngas av Müllers skulder. I sitt slutyrkande om begärd boskillnad skrev Sophie Müller den 28 augusti 1831: "Nu mera mycket wäl inseende obetänksamheten uti min mans handlingssätt emot sina herrar Creditorer och wäl kännande wärdet af deras för honom gjorda uppoftningar, förmodar jag likwäl at ingen af dem söker at göra mig med 3ne oförsörjda barn till ett mål för än vidare obepröfvade motgångar." Av detta framgår alldeles klart att den efterlämnade hustrun blivit övertygad om att Müller rymt från sina skulder.

Müller bodde i huset nr 5 i kvarteret Norrbro. Han hade anställda: Stentryckare Arbetaren Johan Lindholm, arbetaren M. Andersson, en piga, bagaredottern N. C. Sprinchorn, Lithographie Eleven G. Schöldén.

Müllers skulder uppgick till minst 4 850 Rdr Banco. Skulderna hade växt honom över huvudet.

Efter försvinnandet övertogs rörelsen av Sophie Müller som fortsatte rörelsen under några år. Den avbildade kartan som visar området i vilket det polska frihetskriget 1830-1831 pågick, tryckt efter Müllers försvinnande, är ett bevis för detta. Om Carl Müller kunnat fortsätta sin verksamhet hade hans tryckeri med all säkerhet blivit den ledande litografiska anstalten under lång tid. Istället blev det andra som tog över, främst Carl von Schéele och Gjötström & Magnusson.

ⁱ Mannerhjerta skrev i ett brev till Musikaliska Akademien 1809 om sina kontakter som han genom sitt arbete i Musikaliska Magasinet kommit i kontakt med, KB Handskr. U. 79a.

ⁱⁱ Ur Wiberg 1955. Den svenska artikeln är nästan ordagrant översatt från det tyska originalet i *National-Zeitung der Teutschen*, Gotha 3. 2. 1803, 5. Stück, Sp. 107, utgiven av hovrådet och bokhandlaren Rudolf Zacharias Becker i Gotha i hertigdömet Sachsen-Gotha. ”Neuer Notendruck und Vervielfältigung von Handzeichnungen”. –”*Hr. Anton Niedermayr in Regensburg* hat, nach vieljährigen Versuchen, eine neue Art geschriebene Noten und Handzeichnungen zu vervielfältigen, welche mit der grössten Sauberkeit und Richtigkeit auch den Vorzug der Geschwindigkeit und Wohlfeilheit verbindet, zur Vollkommenheit gebracht. Der Notenschreiber schreibt und der Zeichner zeichnet mit einer gewissen Tinte auf Solenhöfer, oder andere ähnliche Marmorplatten; und sowie die Platte beschrieben oder bezeichnet ist, können sogleich Abdrücke bey Tausenden, mit grössten Schärfe und Schwärze davon gemacht werden. Die Noten gleichen völlig den geschriebenen, welche noch immer von den meisten Musikern den gestochenen vorgezogen werden, und die Abdrücke von Zeichnungen, sehen radirten Blättern ähnlich. Bey beyden wird die ganze Arbeit des Stechens oder Radirens, mit den dazu nöthigen Vorrichtungen erspart, und die dabey so leicht mögliche Abweichung von der Originalschrift oder Zeichnung vermieden. Der Abdruck geht ebenso geschwind von statten, als bey Kupferstichen. Die Probeabdrücke, die der Herausgeber dieser Ztg. in Händen hat, zeigen, dass diese Kunst, besonders im Notendruck, die bisherige Arten des Notenstichs und Druckes an Sauberkeit und Lesbarkeit übertrifft. Hr. *Niedermayr* hat nunmehr zur Betreibung seiner Kunst zum Nutzen des Publikum eine *Kunst-Musik-und Buchhandlung* in Regensburg, unter der Firma: *Georg Heinrich Keyser und Anton Niedermayr* errichtet, welche eigene Verlagsartikel liefert und Bestellungen auf Notendruck, Landkarten und andere Zeichnungen annimmt.”

ⁱⁱⁱ Den tyska originalartikeln var skriven av Gotthelf Fischer, ”Ein Wort über Polyautographie, eine von Franz Johannot in Offenbach a. M verbesserte Kunst Zeichnungen, Schriften usw. Durch Steindruckerey zu vervielfältigen” *Neues allgemeines Intelligenzblatt für Literatur und Kunst*, Leipzig, Nr. 32, pp. 504-509, 7 Juli 1804.

^{iv} Jungmarker 1958, p. 14ff.

^v Berzelius 1922, pp. 61 och 66.

^{vi} Wiberg 1955 samt opubl. uppsats, 1950-talet. Det senare har varit till ovärderlig hjälp i mitt arbete.

^{vii} Avskrift av skrivelse till Kungl. Maj:t den 30 november 1809 från krigsrådet O. Åhlström. KB Handskrifter U. 79a.

^{viii} Wibergs manuskript, p. 25, not 4.

^{ix} Wibergs manuskript, p. 25, not 2.

^x RA Bilaga till skrivelse från Mannerhjerta med begäran om uppskov med amorteringen av sitt lån. Statskontoret till Kungl. Maj:t 1825 okt-dec.

^{xi} Wibergs manuskript p. 25f samt p. 26 not 1 (Mannerhjertas skrivelse till Kongl Maj:t den 12 okt. 1829. Finns som bilaga bland Statskontorets skrivelser till Kongl. Maj:t 1830 i RA).

-
- ^{xii} SSA, Stockholms magistrat och rådhusrätt, Handlingar ang. bolag och firmor för 1821, vol 1811-1825.
- ^{xiii} Jungmarker 1958, p. 30 anger skrivelse till Hovkanslersämbetet den 28 maj 1821 som källa.
- ^{xiv} Wibergs manuskript, p. 23 not 1.
- ^{xv} Rittsel 2009.
- ^{xvi} Wibergs manuskript, bland bilagorna.
- ^{xvii} KB Ep. E 10:17 Brev till Lars von Engeström.
- ^{xviii} Wiberg 1955, p 149.
- ^{xix} Se Müllers ansökan till Manufaktur-diskontfonden från den 30 april 1830 om ett lån.
- ^{xx} Karl XIV Johans räkenskaper 1817, Dépenses extraordinaires, den 27 december. Bernadotteska familjearkivet.
- ^{xxi} Taxeringslängd för kvarteret Norrbro, huset N:o 5, debetsedelnummer 70, SSA. Enligt taxeringslängden var Fehr född 5.10 1778. Enlig husförhörlängd (sign. A I:22, 1819-1821, SSA, var Fehr jr född 4.10 1798. Fehr uppgav där att han var född i Berlin och Müller i Halberstadt.
- ^{xxii} RA Statsrådsprotokoll i handels- och finansärenden den 4.3 1818.
- ^{xxiii} Karl XIV Johans räkenskaper 1820, Dépenses extraordinaires, den 29 april. Bernadottska familjearkivet.
- ^{xxiv} N:o 10 torsdagen den 4 november och N:o 11, måndagen den 8 november 1819.
- ^{xxv} *Konst- och Nyhetsmagasin för Medborgare af alla Klasser* kom ut med ett nummer i månaden. Varje nummer innehöll också fyra planscher. Det trycktes antingen på det litet styvare velinpapperet eller på det tunnare medianpapperet.
- ^{xxvi} *Nya Lundstedt* – <http://www.kb.se/soka/tidningar-och-tidskrifter/Nya-Lundstedt-tidskrifter/>.
- ^{xxvii} *Heimdall* N:o 19 den 1 maj 1830, ”Pot-Pourri”.
- ^{xxviii} RA, Handels och Finansexpeditionens ingående diarium 1830 den 30 april N:o 432 och Kommerskollegium till Kungl. Maj:t, 1830 juni-juli, Vol 445.
- ^{xxix} RA, Ämnessamlingen Biografica F a Fehr, Microfiche E01391 4/4. Här hänvisas till ett bilagt kontrakt med De Camps. Det finns tyvärr inte tillsammans med ansökan i RA.
- ^{xxx} Lundström 1999, p. 184.
- ^{xxxi} *Magasin för Konst, Nyheter och Moder*, Nr 5, 1830.
- ^{xxxii} *Magasin för Konst, Nyheter och Moder*, Nr 5, 1830.
- ^{xxxiii} RA Kungl. Tekniska högskolan Huvudarkivet B1., Koncept till avgångna skrivelser, 14 juni 1830.
- ^{xxxiv} Kvalitet (SAOB).
- ^{xxxv} Senefelder 1819, p. 369 och Senefelder 1824.
- ^{xxxvi} Kartan är tryckt efter Müllers försvinnande, när hans hustru Sophia övertagit driften av tryckeriet.
- ^{xxxvii} 1828 avgav landshövdingen i Östergötlands län Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Östergötland med Wadstena Län en femårsberättelser för år 1828. I denna publicerades Fraser verksamhetsplan från 1823. Se *Motala verkstad: svensk verkstadsindustris vagga*, del 1, 1822-1840, Nykterhetsrörelsens bildningsverksamhet, Motala 1989.
- ^{xxxviii} RAVadstena landsarkiv, Motala verkstad, D6 K Modellböcker, vol. 1, pp 52-65 samt vol. 2 p. 116, G1 AA, Huvudböcker, 1829 och följande.
- ^{xxxix} SSA, Stockholms magistrat och rådhusrätt, serie F6a, volym 1144, akt 18/1832.